

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Nisan/April 2021

Ezgi DEMİREL

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Türkiye
edemirel@mehmetakif.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1530-8828>

Eski Türkçede “Konuşma” Kavramı: Türklerin Temişin Ayur

*The Concept of “Speaking” in the Old Turkish: Türklerin
Temişin Ayur*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 09.03.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 23.09.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.04.2021

Atıf/Citation

Demirel, Ezgi (2021). Eski Türkçede “Konuşma” Kavramı: Türklerin Temişin Ayur. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (1), s. 232-269. DOI: 10.34083/akaded.893437.

Demirel, Ezgi (2021). The Concept of “Speaking” in the Old Turkish: Türklerin Temişin Ayur. *Journal of Academic Language and Literature*, 5 (1), p. 232-269. DOI: 10.34083/akaded.893437.

<https://doi.org/10.34083/akaded.893437>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Toplumsal bir varlık olan insanın en önemli sosyalleşme aracı dildir. Dil ise konuşma yoluyla gerçekleştirilen bir süreçtir. Bu nedenle her ne kadar dil incelemelerinde yazınsal metinlerle ortaya koyulan ve söz varlığını oluşturan bütün sözcükler ayrı ayrı ele alınsa da sözlü iletişimi sağlayan ve “konuşma” kavramına giren sözcüklerin de yine yazınsal metinler aracılığıyla tespiti büyük önem arz etmektedir.

İnsanın zihninde tasarladığı, etrafında gördüğü her şeyi karşılayan “kavram” oldukça geniş kapsamlı ele alınması gereken bir sözcüktür. Bu çalışmada tarihsel Türk dili alanının Eski Türkçe dönemini oluşturan Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi esas alınarak “konuşma kavramı”na girdiği düşünülen sözcükler ve sözcük grupları ele alınmıştır.

Konuşma kavramını karşılayan sözcükler ve bunlardan türeyen sözcük ailelerinin tespit edilmesi yoluyla Eski Türkçe döneminde “konuşma” üzerine kurulan söz varlığının ortaya koyulduğu bu çalışmada Türklerin “söz” ile şekillenen kavram dünyasını irdelemek amaçlanmaktadır. Çünkü Eski Türkçenin söz varlığı içinde “konuşma” kavram alanına giren sözcük ve sözcük aileleri bu dönemin dilinin zenginliğini göstermesi bakımından araştırmacılara önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Konuşma, kavram, kavram alanı, sözcük ailesi, Eski Türkçe.

Abstract

As a social being, the most certical socialization tool of human is language. Besides, language is a process carried out through speaking. Hence, although all the words that are revealed with literary texts in language studies and and that constitute the vocabulary are handled separately, determination of words that provide verbal communication and which are included in the concept of “speaking” through literary texts is also of great importance.

The “concept” that supplies everything human sees around and designed in the human mind is a word that requires to be discussed quite comprehensively. In this study, the words and phrases that are thought to be included in the “concept of speaking” based on Orkhon, Uighur and Karakhanid Turkish, which constitute the Old Turkish period of the historical Turkish language field, are discussed.

This study, which reveals the vocabulary established on “speaking” in the Old Turkish period, by identifying the words that meet the concept of speaking and the word families derived from them, aims to examine the conceptual world of the Turks shaped by “words”. Because the words and word families within the concept of “speaking” in the vocabulary of Old Turkish provide important clues to the researchers in terms of showing the language richness of this period.

Keywords: Speaking, concept, conceptual field, family of words, Old Turkish.

Giriş

Kavram-Kavram Alanı-Sözcük Ailesi

“Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon; nesnelere veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplanan genel tasarım”¹ şeklinde tanımlanan “kavram”, sözcüklere atfedilen anlam yükü olarak değerlendirilebilir.

Sözlük anlamı kısaca verilen “kavram” sözcüğünün çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan tanımlarına bakmak yerinde olacaktır.

Gösterge, bir kavram ve işitme duyusuyla algılanan imgenin birleşimini ifade eder. Ancak burada sözü edilen işitme duyusu sadece maddi bir ses olarak algılanmamalıdır. İşitme duyusu, sesin bir anda meydana gelen izidir ve ayrıca duyular aracılığıyla insanın zihninde beliren ve canlandırılan biçimdir. Gösterge iki yönlüdür. Çünkü bir taraftan işitme duyusuyla algılanan imgeye diğer taraftan da kavrama işaret eder. Bu terimleri daha net bir şekilde açıklamak mümkündür. Bütünü anlatmak için “gösterge”; zihinde canlanan kavram için “gösterilen” ve işitme duyusuyla algılanan imge için de “gösteren” terimleri kullanılmaktadır. Sassure’e göre “her dilsel öge, bir kavramın bir sesle birleştiği ve bir sesin bir kavramın göstergesi durumuna girdiği küçük bir üye, bir parçacık” tır (1998, 110-111, 156, 169).

Vardar, “kavram” sözcüğünü “ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık ya da nesneye ilişkin genel nitelikli bir anlam içeren, değişik deneyimlere uygun düşen, dilsel kökenli her türlü tasarım, düşünüş, imge; bir nesne, varlık ya da oluşun anlaksal imgesi; gösterilen” şeklinde açıklamıştır (2002, 132).

Aksan ise “kavram”ı, Saussure’ün gösterge ve gösterilen terimleriyle de bağdaştırarak bunun insanın çevresindeki nesne, olay ve durumlara ait kişisel gözlem ve deneyimlerle tanımlanan tasavvurların dile dönüşen yönü olduğunu yani göstergelerin gösterilen yanı olduğunu söylemektedir. Bu nedenle yazar, “kavram” için genel bir ifadeyle sözlükte madde başı olarak bulunan her bir sözcüğe işaret etmektedir. Bunlar, kimi zaman bir nesne, kimi zaman bir nitelik ve kimi zaman da bir hareketi göstermektedir. Kavramlar her ne kadar insanların yettiği çevre, deneyim ve ruhsal yapılarına göre değişiklik gösterse de aynı dili konuşan insanlar için hemen hemen aynı özellikleri anlatmaktadır (2005, 41-42).

İnsanların çevrelerinde gördükleri ya da duyularıyla algıladıkları her şeyi karşılayan “kavram” sözcüğü dünya dillerinde farklı göstergelerle ifade edilmektedir. Her bir dilde dünyadaki bütün insanlar için aynı şekilde algılanabilecek ve genelgeçer olarak nitelendirilebilecek kavramlar olduğu gibi toplumların hayata bakışı ve onu algılayışı üzerinden şekillenen dünyalarında onlar için özel olan birtakım nesne, olay

¹ (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 05 Şubat 2021])

ve durumları karşılayan kavramlar da bulunmaktadır. Bu noktada “kavram alanı” terimine başvurmak gerekmektedir. Bir sözcüğün yan, mecaz ve alt anlamlarıyla oluşturduğu alana “kavram alanı” denilmektedir.

“Kavram alanı”nı “dilsel alan” şeklinde terimleştiren ve bunu ilk ortaya atan kişi Jost Trier’dir. Trier’e göre sözcüğün bulunduğu bulunan her bir sözcüğün anlamı onun başka sözcüklerle olan ilişkisine bağlıdır ve bu ilişki de “dilsel alanı” oluşturmaktadır (1973, 150-151).

Porzig de kavram alanından bahseden önemli araştırmacılardandır. Yazar, bir sözcüğün içeriği belirlenirken bu sözcüğü ilgilendiren diğer sözcüklere de ihtiyaç duyulduğunu söyler. Bu durum ise kavram alanını oluşturan sözcüklerin birbirine son derece bağlı olduğunun bir göstergesidir. Hatta bir sözcüğe anlamlı olarak bağlanabilen sözcükler de bir sözcük alanı oluşturmaktadır ve bunlara da sentaktik alanlar adı verilmektedir (1985, 130, 137).

Kavramlar birbirine çok bağlı olduğu için birinin sınırlarında ortaya çıkan değişiklik diğer kavramların da sınırlarını etkilemekte ve böylelikle bu kavramları gösteren sözcüklerin anlamlarını etkileyerek bunların da değişmesine sebep olmaktadır (Guiraud, 1999: 89).

O hâlde kavram alanını Aksan’ın ifadesiyle “birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların, içinde düşünüldükleri alan” şeklinde tanımlamak mümkündür (2004, 111). Aynı kavram alanından olan sözcüklerin değerleri ve birbirlerinden farkları bu alan içinde birbirlerine göre belirlenmektedir (Aksan, 2005: 42-43).

“Kavram alanı”, “Dilbilim Sözlüğü”nde ise “Belli bir kavram alanındaki sözcüklerin anlam ilişkilerinin oluşturduğu bütünlük. Trier’in ürettiği bu terim kavramlardan birinde beliren değişikliğin, onunla bağıntılı sözcük anlamlarında da görüleceğini öne sürer” şeklinde açıklanmıştır (İmer vd., 2011: 171).

Açıklamaların birleştiği ortak noktanın insanın algıladığı nesne ve düşünceleri ifade eden kavramları dilde temsil eden göstergelerin birbirlerine göre ve birbirleriyle bir anlam ifade ettiği konusudur. Bir sözcüğün insan zihnindeki karşılığı ancak ve ancak onunla ilgili olan başka bir sözcükle olan bağlantısına bağlıdır ve sözcük böylelikle anlam kazanmaktadır. Sözcükler arasındaki bu bağlantı da kavram alanını oluşturmaktadır.

Kavram alanı, Türklerin dünyasında özel bir yere sahip olan “at” kavramı üzerinden örneklenebilir. Uzun müddet konargöçer bir hayat süren ve savaşçı özelliği ön planda olan Türkler için *at*, önemini bir kat daha arttırmaktadır. Bu nedenle Türkçede “at”la ilgili pek çok sözcük yer almaktadır. Tarihsel Türk dili alanında gerek atın cinsi, cinsiyeti gerekse de rengine göre farklı isimlendirmelerin kullanıldığı görülmektedir. “Dîvānu Luġāti’t-Türk”te “quṭ qanatin ār atin” (Dankoff vd., 1982-I:

87) şeklinde yer alan *at* sözcüğü için *köçüt* ve *yund* (Dankoff vd., 1982-I: 277, III, 149) sözcükleri de kullanılmıştır. Ali Şir Nevayi ise “Muhakemetü'l-Lugateyn”de atların cinslerine göre *arğumağ*, *tatu*, *tobuçağ*, *yabu*, *yeke* ve yaşlarına göre ise *kulun*, *tay*, *gunan*, *dönen*, *tulan*, *çırgavlanğa* (Barutçu Özönder, 1996: 174) şeklinde isimlendirildiğini belirtmektedir. Bunların dışında yine Dīvānu Lugātī't-Türk'te atların renklerine göre *ör*, *tum*, *toruğ*, *çilgü*, *tığ* gibi sözcüklerle isimlendirildiği görülmektedir (Dankoff vd., 1982-I: 94, 267, 287, 325; 1984-III, 213). Bu sözcükler sadece atı tanımlamak için kullanılan sözcüklerdir. Bunların dışında atların hastalıkları, onlar için kullanılan ünlemler, koşum takımları için kullanılan isimler, ata binmeyi ya da at sürmeyi ifade eden fiillerin hepsi “at” sözcüğünün kavram alanına girmektedir.

Anlam bağlantısıyla birbirine bağlanan kavram alanı dışında aynı köke dayanan sözcüklerin oluşturduğu gruba ise sözcük ailesi adı verilmektedir. Aksan, bunu “kelime ailesi” olarak ifade etmektedir. Yazar, al- fiilinden türeyen “aldır-, aldırıl-, aldirt-, alın-, alıcı, alım, alıntı” gibi sözcüklerin aynı ailenin üyeleri olduğunu belirtmektedir (2004, 111).

Türkçe, yukarıdaki örnekte olduğu gibi sözcük türetme konusunda oldukça zengindir. Çünkü yapı bakımından eklemeli diller grubunda yer almaktadır. Eklemeli dillerde sözcükler yapım ekleri kullanılarak türetilmektedir. İsimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleriyle yeni sözcükler oluşturulabilmektedir. Bu bakımdan sondan eklemeli yapıyla son derece işlek yapım eklerine sahip olan Türkçede bir kökten türeyen pek çok sözcük bulunmaktadır. Bu durum da sözcük ailesi çalışmaları bakımından araştırmacılara zengin bir dil malzemesi sunmaktadır.

Nitekim bu yazının sınırları içinde hem kavram alanı bakımından hem de sözcük ailesi ilişkileri bakımından Eski Türkçede “konuşma” kavram alanına giren sözcükler ve sözcük aileleri araştırma konusu edilmiştir. Orhun, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde konuşma kavramının hangi sözcüklerle karşılandığı ve bu sözcüklerin köküne dayanan sözcük ailelerinin durumu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

İnceleme²

“Türkçe Sözlük”te “konuşmak işi; görüşme, danışma, müzakere; söylemek işi”³ şeklinde tanımlanan bu kavram, insanoğlunun iletişim kurmak için yaptığı en temel eylemdir. İnsanlar, dili bir iletişim aracı olarak kullanmaya başladığından beri

² İnceleme bölümünde örneklenen metinlerin geçtiği eserlerin isimlerinin kısaltma şeklinde aktarılması tercih edilmiştir. Her bir kısaltmanın ilk geçtiği yerde bunun neyi temsil ettiği dipnot olarak verilmiştir. Ayrıca örnekler ilgili kaynaklardan alıntılandığı için eserde verilen transkripsiyon işaretlerine bağlı kalınması, bir sözcükle ilgili birden fazla transkripsiyon işaretinin çalışmada yer almasına sebep olmuştur.

³ (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 05 Şubat 2021])

konuşma kavramı vardır. Alfabelerin oluşturulup dilin taş / kâğıda dökülmesiyle beraber de düşünme eylemiyle ortaya koyulan metinler içinde konuşma ve düşünme kavramı etrafında şekillenen metinler de yazıya geçirilmeye başlanmıştır.

Eski Türkçeden başlayarak günümüze kadar konuşma kavram alanına ait pek çok sözcük kullanıldığı gibi her birinin sözcük ailesi bakımından da oldukça zengin olduğu dikkat çekmektedir. Sözcük türü bakımından konuşma kavramıyla ilgili gerek fiil gerekse de isim türünde çok sayıda sözcük yazınsal metinlerden tespit edilebilmektedir. Orhun, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesini⁴ içine alan Eski Türkçenin söz varlığında konuşma kavram alanında oluşan sözcükler ve bunlardan türeyen sözcük aileleri tarafımızdan tespit edilmiştir. Bunları ayrı ayrı değerlendirmek yerinde olacaktır.

1. Eski Türkçede “Konuşma” Kavram Alanına Giren Sözcükler ve Bunlarla Kurulan Sözcük Aileleri

1.1. “Aç-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.1.1. Aça ay-: Bu yapının “anlatmak, açılmak” anlamına gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir (Nadyelyayev vd., 1969: 3).

“negü ol tüşüñgni mañga ay aça / anı men yöreyin kör ađra seçe (Şimdi sen nasıl bir düş gördün, bana iyice anlat, ben de onu düşünüp taşınarak yorayım.)” (KB⁵-6031), (Arat, 2008: 998-999).

Bu beyitte *ay aça* yapısı “açıklayarak, ayrıntılarıyla anlatmak” anlamında kullanılmıştır. Hem *ay-* fiilinin “söylemek” anlamından hem de *aç-* fiilinin “açıklamak” anlamından yararlanılarak anlatımda pekiştirme yapıldığı görülmektedir.

1.1.3. Aça sözle-: Bu fiil “açık sözle söylemek” anlamında kullanılmıştır.

“*aça sözledim* söz mañga emdi büt / ıdayın tise ıđ qalı tutsa tut (Sözümü açıkça söyledim, şimdi bana inan; beni elden kaçırmak istersen bırak; tutmak istersen tut.)” (KB-750), (Arat, 2008: 210-211).

Yukarıdaki beyitte *aç-* fiilinin bir zarf-fiil eki yardımıyla *sözle-* fiiliyle birlikte oluşturduğu birleşik fiil yapısı “açıklayarak, açıkça, ayrıntılarıyla söylemek, anlatmak” anlamını taşımaktadır. Konuşma kavram alanının yapısı buradaki örnekte adeta tasvir edilerek verilmiştir.

⁴ Karahanlı Türkçesini “Orta Türkçe” sınırlarına dâhil eden çalışmalar da bulunmaktadır (Akar, 2005: 51).

⁵ KB: Kutadgu Bilig

1.1.2. Aça yada kıl-: Bu fiil de “açıkça söylemek” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd., 1969: 4).

“şerü umadın öô köñülüntäki küsütin upasini uriqa *aça jada qilip* inça tep tedi [O, daha fazla sabredemedi ve *açıkça söyleyerek* Upasenaputra’ya kendi kalbinden geçenleri, bir sonrakini söyledi. (Uig III 82₉)]” (Nadyelyayev vd., 1969: 4).

“Uigurica” serisinden verilen yukarıdaki örnekte *aça yada kılup* zarf-fiil grubunun “açıklayarak, açıklama yaparak” anlamında kullanılarak konuşma kavram alanında bulunduğu görülmektedir. Birleşik fiil, konuşma kavramını açıklama kavramıyla destekleyerek aktarmaya yardımcı olmaktadır.

1.2. “Ağaz / Ağız” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.2.1. Ağaz / Ağız: Sözcük, anatomik anlamda “ağız” demektir. Bu anlama bağlı olarak (bir nehrin) ağzı veya herhangi bir açıklık ve bazı modern dillerde ağzın söylediği şey, bir iddia veya açıklama anlamı da taşır. Bütün çağdaş diyaleklerde seslik değişimlerle pek çok ifade ve deyimde kullanılır (Clauson, 1972: 98).

“sañga kaç *ağız* söz özüm sözleyin / unıtma anı sen meniñde kiğin (Sana birkaç söz söyleyeyim, sen bunları benden sonra da unutma)” (KB-6085), (Arat, 2008: 1008-1009).

Yukarıdaki örnekte *ağız* sözcüğünün “ağızdan çıkan söz” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Hatta cümlede *ağız* sözcüğüyle birlikte kullanılan *söz* sözcüğü de bunun vurgulanmasını sağlamaktadır.

1.2.2. Ağazlan-: DTS⁶’de “söylenmek, söylenmiş / belirtilmiş olmak” (Nadyelyayev vd., 1969: 16) şeklinde anlamlandırılan sözcük, “agaz + lan-” (Erdal 1991-II, 510) şeklinde oluşmuştur.

“jemä *ayazlanmış* bolti uluy ögrün-cün [Yine (yüce) bir mutlulukla *söylendi* (Man I 25₃)]” (Nadyelyayev vd., 1969: 16).

Manihaizm’e ait bir metinden alınan yukarıdaki örnekte *ağazlanmış* sözcüğü *söylenmek* anlamıyla kullanılmıştır. Bu ifadede konuşma kavramının kişinin kendi kendisine bir şey söylediğine işaret ettiği görülmektedir.

1.2.3. Ağızan- / Ağzan-: DTS’de “ağızan-” fiilinin “söylemek, konuşulmak, ağızlanmak” anlamına geldiği ve “ağzan-” fiiliyle karşılaştırılması gerektiği belirtilmektedir (Nadyelyayev vd. 1969: 21, 24). Clauson, bu filleri “ağzan-” maddesinde ele alır ve bunların “ağız” sözcüğünden türetilmiş bir fiil olduğunu

⁶ DTS: Drevnetyurkskiy Slovar’

söylerken anlamını da “söylemek, dile getirmek” olarak ifade etmiştir (1972, 98). Sözcük, Erdal’a göre de “ag(ı)z+a-n-” (1991-II, 585) şeklinde oluşmuştur.

“*agzanmış* saving edikdi. altun kümüş [*Ağzındaki* lafin değlerendi, (tıpkı) altın gümüş]” (KÖB⁷-157-6), (Şen, 2017: 77).

Bu örnekte *ağzanmış* sözcüğü sıfat göreviyle kullanılıp sıfat tamlaması oluştururken cümlede “söylenen, konuşulan” anlamıyla yer aldığı için konuşma kavram alanındadır.

1.3. “At (ad)” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.3.1. Ata-: “Ad” sözcüğünden türeyen sözcük öncelikle birilerinin adını çağırarak için daha sonra genişletilmiş anlamlarla özellikle “birisini bir göreve aday göstermek”; “nişanlanmak (yani birisini müstakbel karı veya koca olarak adlandırmak)”; “Allah’a ya da kutsal bir yere adamak” ve sonunda bundan “bir şey vaat etmek” anlamı gelişmiştir (Clauson, 1972: 42). Ancak DTS’de bunlara ek olarak sözcüğün “anmak, telaffuz etmek, söylemek” anlamları da kaydedilmiştir (Nadyelyayev vd., 1969: 65).

“bu jeti burqanların atin *ataju* jükünüp [bu yedi burkanın ismini *anıp*, onlara tapınarak... (UŞp 128₁₆)]” (Nadyelyayev vd., 1969: 65).

Eski Uygur Türkçesine ait bir metinden alınan bu örnekte zarf-fiil ekiyle kullanılan *atayu* sözcüğünün “anıp, söyleyip” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Konuşma sırasında bir kişi, nesne ya da olayın zikredilmesi de konuşma kavram alanına girmektedir.

1.4. “Ay-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.4.1. Ay-: “Konuşmak, söylemek, bildirmek, emretmek” ve “ilk ağızdan söylemek” anlamında kullanılmaktadır. Ay-, te- ve sözle- fiilleri arasında çok az bir anlam farkı vardır. Ancak her koşulda en erken dönemde ay- fiili saygı ifadesi taşıırken diğerleri taşımamaktadır (Clauson, 1972: 266). Ay- fiili tarihsel Türk dili alanında oldukça işlek bir kullanım alanına sahiptir. Gerek fiilin kendisi gerekse de bundan türetilen sözcükler yani sözcük ailesi Orhun Türkçesinden beri çeşitli metinlerde tanıklanmaktadır.

“bo süg elet tedi kıyınıg könlünçe *ay* ben saña ne *ayayın* tedi [“bu orduyu sevk et” dedi. “Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne *diyeyim*” dedi.]” (OY⁸- T1 K8), (Aydın, 2012: 116).

⁷ KÖB: Körüm Bitig

⁸ OY: Orhon Yazıtları

“Tonyukuk Yazıtı”ndan alınan bu örnekte konuşma kavram alanına giren iki sözcüğün birlikte kullanıldığı dikkat çekmektedir. Cümlede iki kere tekrarlanan *ay-* fiili ve emir kipiyle çekimlenen ikinci örneğin *te-* fiiliyle pekiştirildiğini söylemek mümkündür.

“savın inçe *ayur*. süü süleser yer telinür. (sözünü şöyle *söyler*: Asker sevk etse yer delinir.)” (KÖB-034-8), (Şen, 2017: 45).

Verilen örnekte *ay-* fiili “söylemek” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca bu sözcüğün metinde kullanımı okurun kafasında bir konuşma kavramının canlanmasını sağlamaktadır.

“işim tip inanıp sır *ayma* sakın / neçe me inançlığ iş erse yakın (En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını *söyleme*)” (AH⁹-173, 174) (Arat, 2006: 54, 88).

Bu örnekte ise olumsuz gövde ile kullanılan *ay-* fiilinin bir uyarı niteliği taşıdığı dikkat çekmektedir. Edip Ahmet, okuruna öğüt verirken başkalarına söylenmemesi gereken bilgiye yaptığı vurguyu konuşma kavramı içinde değerlendirilen *ay-* fiiliyle belirtmiştir.

1.4.2. Ayl-: Bu fiil “söylenmek” anlamına gelmektedir ve *ay-* fiilinin –l fiilden fiil yapma ekini almasıyla oluşmuştur.

“açar söz *ayıldı* (ona söz *söylendi*)” (DLT¹⁰-138), (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 120).

Bu örnekte konuşma ifade eden *ayıl-* fiilinin kullanımı eylemi kimin yaptığının belli olmadığı bir konuşmaya işaret etmektedir. Nitekim bu duruma fiilin yapısındaki –l edilgenlik eki sebep olmaktadır.

1.4.3. Ayt-: Clouston’a göre “ay-” fiilinin ettirgen şeklidir ve çoğunlukla “ayt-” şeklinde telaffuz edilir. Tam anlamıyla bir kişiyi “konuşturmak” yani “sormak” demektir. Bilinmeyen bir nedenden ötürü ettirgen anlamını 11. yüzyıl gibi erken bir tarihte kaybetmiştir (1972, 268). DTS’ye göre ise fiilin pek çok anlamı mevcuttur ve bunlardan biri de “beyan etmek, sunmak, söylemek” anlamıdır (Nadyelyayev vd., 1969: 29).

“...az yer y²[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş anın barmış² açar *aytıp* bir atlıg barmış² tēyin ol yolun yorısar unç tēdim... [Az ülkesinin yolu Anı (Irmağı) boyunda? İmiş. Bir at geçecek kadar imiş. O (kılavuz daha önce) geçmiş. Ona şöyle

⁹ AH: Atebetü'l-Hakayık

¹⁰ DLT: Dīvānu Lugātī't-Türk

söyleyip, ‘bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir’ dedim.))” (OY-T1 D7), (Aydın, 2012: 113).

“Tonyukuk Yazıtı”ndan alınan örnek cümlede geçen *aytıp* sözcüğü *söyleyip* anlamına gelirken Tonyukuk’un kağanla yaptığı konuşmayı aktarırken ifade ettiklerini belirtmede bu fiilden yararlanılmıştır.

“mēn turmīs, mīn temürkē *ajütīp* bitidim [Ben Turmuş, Ming Timura *söyledim*, yazdım (USp 1₁₂)]” (Nadyelyayev vd., 1969: 29).

Eski Uygur Türkçesine ait bir metinden verilen örnekte *ayıt-* fiili “söylemek” anlamındadır. Zarf-fiil eki alarak kullanıldığı görülen cümlede sözcüğün konuşmayı anlatmak için tercih edildiği görülmüştür.

“muṅgar meṅzetü aydı şa.ır bu beyt / işiṅ tüsse ivme şabır birle *ayıt* (Şair de buna benzer şu beyiti söylemiştir; birine işin düşerse, acele etme, sabırla *söyle*.)” (KB-586), (Arat, 2008: 182-183).

“Kutadgu Bilig”den alınan yukarıdaki örnekte *ayıt-* fiilinin “söylemek” anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcük bu örnekte genellikle taşıdığı *sormak* anlamının dışında doğrudan *söylemek* anlamını taşımaktadır.

1.4.4. Aytığ / Aytış: DTS’de sözcüğün anlamı Kaşgarlı’ya dayandırılarak “samimi iki insanın birbiri hakkında karşılıklı konuşması” (Nadyelyayev vd., 1969: 30) şeklinde verilirken Clauson, bunu “sorgu, soruşturma” olarak anlamlandırmıştır (1972, 268).

Ay- fiiline dayanan *aytış* sözcüğünün gerek “karşılıklı konuşma” anlamı gerekse de “soruşturma, sorgu” anlamı düşünüldüğünde iki ya da daha fazla insan arasında bir iletişim ortamındaki konuşma eyleminin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sözcük “Divānu Lugāti’t-Türk”te de “iki kişinin birbirinin hâlini sorması” şeklinde açıklanmış ve ayrıca *aytığ* sözcüğünün de “aytış”ın “başka bir şekli olduğu” (Ercilasun vd., 2014: 55) belirtilerek bunlarla ilgili örnek verilmemiştir.

1.4.5. Aytıl-: Sözcük, *ay-* (fiil kökü) + (ı)t- (fiilden fiil yapma eki) + (ı)l- (fiilden fiil yapma eki) şeklinde oluşmuştur.

“söz *aytıldı* (söz vb. şeyler soruldu)” (DLT-138), (Ercilasun, vd. 2014: 121).

“Sorulmak” anlamına gelen *aytıl-* fiilinin cümleye kattığı anlam, konuşma sırasında iletişimin soru cevap şeklinde geçtiğine işaret etmektedir.

1.4.6. Aytın-: Sözcük, *ay-* (fiil kökü) + (ı)t- (fiilden fiil yapma eki) + (ı)n- (fiilden fiil yapma eki) şeklinde oluşmuştur.

“ol söz *aytındı* (o, *sözü sormayı kendisi üstlendi.*)” (DLT-138), (Ercilasun, vd. 2014: 121).

Verilen cümlede *aytın-* fiilinin yapısında bulunan *-n* fiilden fiil yapma eki işi yapan ve etkilenenin aynı kişi olduğunu gösteren dönüşlülük ekidir. Bu nedenle bulunduğu *aytın-* fiili cümlede konuşmayı yapan kişinin soruyu da kendisinin sorduğunu göstermektedir.

1.5. “Çık” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.5.1. Çık et-: Sözcük, “hık demek, zayıf ses vermek” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 150).

“*çı.k et köre.yin (alçak sesle bağır ki onda senin sertliğini göreyim)*” (DLT-500),(Ercilasun, vd. 2014: 401).

“Dīvānu Lugāti’t-Türk”te tespit edilen bu örnekte iki kişi arasında geçen konuşmada seslenmenin alçak sesle yapılarak iletişim kurulduğu görülmektedir.

1.6. “Kerçin” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.6.1. Kerçin: Bu sözcük, DTS’de “fanfanca konuşan, özel bir ses çıkaran” şeklinde anlamlandırılmıştır (Nadyelyayev vd., 1969: 300).

“*er qarî bolsar kerçin bolur [eğer erkek yaşlanırsa fanfanca konuşur (? TT VII_{d.n.79})]*” (Nadyelyayev vd., 1969: 300).

Eski Uygur Türkçesine ait bir metinden alınan bu cümlede konuşmanın anlaşılmadığından söz edilmektedir. Çünkü DTS’de *fanfan* olarak açıklanan sözcük, “konuşması çok iyi anlaşılmayan (kimse)”¹¹ demektir. Bu nedenle *kerçin* sözcüğünü de konuşma kavram alanında değerlendirmek mümkündür.

1.7. “Kı” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.7.1. Kıkır-¹²: Clauson’a göre sözcük “kıkı:” sözcüğünden türemiştir ve “bağır-” anlamına gelir (1972, 612). Erdal ise sözcüğün oluşumunu “kı+kır-” (1991-II, 466) olarak açıklamıştır.

“*ö:gsüz o[suglug] bol[up] [kat]ıg ünin kıkıra inçe té:p [t]é:di [(korkudan) bilincini kaybeder gibi olup, yüksek sesle bağırarak şöyle dedi]*” (DB¹³-0686-0687), (Demirci, 2014: 92, 122).

¹¹ (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 05 Şubat 2021])

¹² *Kıkır-* fiilinin aynı zamanda *alakır-* fiiliyle ikilemeli kullanımı da mevcuttur. Bu yapı da “haykır-, bağır-” anlamını taşımaktadır (Nadyelyayev vd. 1969: 445).

¹³ DB: Dantipali Beg

Bu cümlede *kıkıra* zarf-fiilinin “bağırarak” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu zarf-fiil, cümlede hükümdarın sağ kolunun bileğinin kesilmesiyle konuşmasını yapacağı sırada bu eylemi yüksek sesle bağırarak gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.

“er *kıkırdı* [adam birini çağırırken (ona) *en yüksek sesiyle bağırıldı*]” (DLT-310), (Ercilasun vd., 2014: 255).

Verilen cümlede *kıkır-* fiilinin “en yüksek sesle bağırarak” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Bağırma eylemi, iki kişi arasındaki konuşma eylemini başlatan bir hareket olarak değerlendirilebilir.

1.7.2. **Kıkırış-:** Fiilde karşılıklı ve birlikte yapılma anlamı vardır.

“barça turup katag ünin *kıkır(ı)şu* inçe té:p té:yürler [hep birden (ayağa) kalkıp, oldukça fazla *çığlıklarla şöyle derler*]” (DB-0571-0572), (Demirci, 2014: 82, 120).

Cümlede *bağrışarak* anlamında kullanılan *kıkırışu* sözcüğü konuşma eyleminin karşılıklı bağrışma ile başladığını göstermektedir.

1.7.3. **Kıkırış-:** Sözcük “bağrışmak” anlamına gelir.

“yavlak ünin *kıkırışu* alakırtılar (korkunç seslerle *bağrışıyorlarmış*)” (DB-0618), (Demirci, 2014: 86, 121).

Bu örnekte *kıkırışu* sözcüğünün *alakır-* fiiliyle birlikte pekiştirilerek kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca konuşmanın karşılıklı bağrışma şeklinde gerçekleştiği fiilin yapısındaki -ş işteşlik ekinden anlaşılmaktadır.

1.8. “Mun-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.8.1. Mungan: Clauson’a göre sözcük “mun- (bun-)” köküne dayanır ve “zihinsel olarak rahatsız” anlamına gelir (1972, 769). DTS’de ise sözcük “konuşkan, lakırtıcı; çalçene, çenesi düşük, geveze; boş boğaz, ağzı gevşek” şeklinde açıklanmıştır (Nadyelyayev vd. 1969, 349).

“*munga.n* kişi (*geveze*)” (DLT-221), (Ercilasun, vd. 2014: 190).

Bu sözcük, “Dīvānu Lugāti’t-Türk”te bir sözcük grubu içinde örneklenerek verilmiştir. Sözcük, konuşma eylemini sürekli ve gereksiz olarak yapan kişileri tanımlamaktadır.

1.9. “Öt-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.10. Ötün-: Sözcük, “rica etmek, hitap etmek” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd., 1969: 491). *Öt-* (*fiil kökü*) + (*ü*)n- (*fiilden fiil yapma eki*) şeklinde oluştuğu görülmektedir.

“anta ötrö kaganıma *ötüntüm* ança *ötüntüm* (Ondan sonra kağanıma *arz ettim*. Şöyle *söyledim*)” (OY-T1 G5), (Aydın, 2012: 109).

“Tonyukuk Yazıtı”nda tanıklanan bu örnekte *ötün-* fiili “arz etmek, söylemek” anlamıyla kullanılmıştır. Bu fiil, unvan olarak kendisinden daha üst düzeyde bulunan bir kişiyle yapılan konuşmalarda kullanılmaktadır. Çünkü bu sözcük bir saygı ibaresi taşımaktadır. Tonyukuk’un kağanı ile yaptığı konuşmada bu nedenle *ötün-* fiili tercih edilmiştir.

“eçiläriñä ötrü inçä tep *ötündi* (ağabeyine şöyle *söyledi*)” (AB¹⁴-102), (Gulcalı, 2015: 78, 109).

Verilen örnekte *ötün-* fiilinin anlamı “söylemek” şeklinde verilmiştir. Bu dönemin dikkat çeken özelliklerinden birisi “inçe tep” yapısıyla birlikte “söylemek” anlamına gelen fiillerin kullanım sıklığıdır. Burada “inçe tep” yapısının yanında “ötün-” fiili kullanılarak konuşan kişinin söylediklerinin doğrudan aktarılması sağlanmıştır.

“aya til törüt međh *ötüngil* kanı (Ey dil, medihler yarat ve *sun*, hâni)” (AH-41), (Arat, 2006: 44, 84).

Bu örnekte ise *ötün-* fiilinin “sunmak” anlamı bulunmaktadır. Buradaki *ötün-* fiili “arz etmek” anlamını taşıyarak bir saygı ifadesi içermektedir.

1.11. “Sandrı-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.11.1. **Sandri-:** Bu sözcük “saçmalamak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 837).

“esrük *sanrı.dı* (sarhoş *hezeyan etti*)” (DLT-567), (Ercilasun vd., 2014: 467).

Sözcüğün aslının *sandrı.dı* olduğu “Dîvânu Lugâti’t-Türk”te belirtilmiştir. Konuşmanın içeriğinin saçmalama olduğunu belirten bir fiildir.

1.11.2. **Sandriş-:** *Sandri-* fiil köküne işteşlik bildiren -ş fiilden fiil yapma ekinin eklenmesiyle oluşmuştur.

“esrükle.r kamug *sanruşdı* (sarhoşlar *saçmaladı*)” (DLT-373), (Ercilasun vd., 2014: 294).

Bu fiilin aslının *sandriş-* olduğu “Dîvânu Lugâti’t-Türk”te ifade edilmektedir. Sözcük, konuşurken yapılan saçmalama eyleminin ve hezeyanın birçok kişi tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir.

¹⁴ AB: Aç Bars

1.12. “Satu” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.12.1. Satula-: “*Satu” sözcüğünden türetilmiştir. Bununla aynı kökenden gelen herhangi bir sözcüğün izi yoktur; ancak biçim açısından oldukça sağlamdır (Clauson, 1972: 801). “Faydasız söz söylemek, gevezelik etmek” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev, vd. 1969: 491).

“ol telim *satu.la.dı* (o, içinde *fayda olmayan pek çok söz söyledi*)” (DLT-586), (Ercilasun, vd. 2014: 480).

Verilen örnekte *satula-* sözcüğünün “faydasız söz söylemek” anlamında kullanıldığı görülmektedir. İki kişi arasında geçen konuşmanın içeriğini anlatan sözcük aynı zamanda konuşmanın niteliğini ayrıntılandırması bakımından dikkat çekicidir.

1.13. “Sav” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.13.1. Sav: “Konuşma” anlamına gelir. Bu sözcük ile “söz” arasındaki fark eğer sadece kronoloji (söz erken dönemde oldukça nadirdir) ya da diyalekt farkı değilse bir nicelik farkı gibi görünmektedir. “Sav”, ayrıntılı bir konuşma, anlatı, hikâye ya da mesajdır. “Söz” ise esasen tek bir sözcük ya da kısa bir ifade anlamına gelir. Erken dönemde çok yaygındır ancak 14. yüzyıldan sonra *söz sav* gibi ikilemeler dışında görülmemektedir (Clauson 1972, 782).

“t(a)bg(a)ç: bod(u)n: s(a)br: süçig: (a)gısı: yımşak: (e)rm(i)ş [Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş]” (OY-KT G-5) (Tekin, 2013: 20-21).

“Kül Tigin Yazıtı”ndan alınan yukarıdaki cümlede *sab* sözcüğünün “söz” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. İki ya da daha fazla kişi arasında geçen bir konuşmada bu eylem sözler vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu örnekte de Çin halkının sözleriyle yani konuşarak Türk milletini kandırmaya çalıştığı ifade edilmektedir.

1.13.2. Sab / sav id-: *Sav id-* fiili “söylemek, bildirmek” anlamında kullanılmaktadır (Nadyelyayev vd., 1969: 478). *Sab / sav* sözcüğü ve *id-* yardımcı fiilinden oluştuğu gözlenen bir birleşik fiil yapısıdır.

“...kitanygaru tonra eşimig idmiş *sav* ança *idmiş* azknya türk (Kitanlılara Tongra Eşim’i göndermişler. Gönderdikleri haber söylemiş: “Sayıları az olan Türkler)” (OY-T1 G2), (Aydm, 2012: 108).

Yukarıdaki örnekte *sab id-* yapısı “haber göndermek, bildirmek, söylemek” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Sözcük, bu nedenle konuşma kavramına girmektedir. Tongra Eşim, karşı tarafa bir haber ileterek konuşmayı gerçekleştirmektedir.

“bitigintä inča tep *sav idmiş* erdi [o, kendi mektubunda şöyle *demiş* (Hüen₂₃₈)]” (Nadyelyayev vd., 1969: 478).

“Hüent-Tsang Biyografisi”nde yer alan bu örnekte de *sav id-* birleşik fiilinin “demek, söylemek” anlamıyla konuşma kavramının içine girecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *sav* sözcüğünün anlamı da göz önünde bulundurulduğunda bununla kurulan birleşik fiil yapısının da konuşma kavramı içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.13.3. Savla-: Hem “söylemek” hem de “atasözü söylemek” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd., 1969: 492). *Sav (isim kökü) + la- (isimden fiil yapma eki)* şeklinde oluşmuştur.

“ol telim *sawla.dı* (o, pek çok şey *söyledi*. Atasözleri söylerse yine aynıdır)” (DLT-574), (Ercilasun vd., 2014: 472).

Bu örnekte doğrudan “konuşmak” anlamına gelen *savla-* sözcüğü kullanılmıştır. “Sav” sözcük ailesi içinde yer alan bu sözcük de konuşma kavram alanında bulunmaktadır.

1.13.4. Savlaş-: Sözcüğün *sav (isim kökü) + la- (isimden fiil yapma eki) + ş-* (fiilden fiil yapma eki) şeklinde oluştuğu görülmektedir.

“ol meniñ birle *sawlaşdı* (o, bana bir *atasözü söyledi*; ben de ona öyle yaptım. Haberler ve diğer konuşmalar ile masallar da aynıdır)” (DLT-374), (Ercilasun vd., 2014: 295).

Burada karşılıklı “atasözü söyleme” anlamına gelen *savlaş-* sözcüğü kullanılmıştır. Konuşma sırasında eylemin karşılıklı olarak ve birlikte yapıldığı anlamı bulunmaktadır.

1.13.5. Savlıg: “Sözlü, savlı” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd., 1969: 492). *Sav (isim kökü) + lıg (isimden isim yapma eki)* şeklinde kurulmuştur.

“tegin köni *saβlıy* için bultum ögüküküm tep tedi (Prens, doğru *sözlü* olduğu için, “Buldum yavrucuğum” dedi)” (İKPÖ¹⁵- LV/ 1-3), (Hamilton, 1998: 38).

Bu cümlede konuşma kavramının kendisini tanımlayan bir sözcük olan *savlıg* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. İsim türündeki bu sözcük *sav* sözcük ailesine ait konuşma kavramı içinde ele alınabilecek bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. *Savlıg* sözcüğünün konuşmanın bizatıhi kendisini ifade ettiğini söylemek mümkündür.

¹⁵ İKPÖ: İyi ve Kötü Prens Öyküsü

1.14. “Sayra-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.14.1. Sayra-: Clauson, sözcüğün “cıldamak, şarkı söylemek” anlamları dışında “abuk sabuk söz söylemek” anlamını da kaydeder (1972, 859). DTS’de de sözcüğün “saçmalamak, saçma sapan şeyler söylemek” anlamı verilmiştir (Nadyelyayev vd., 1969. 478).

“er telim *sayra.dı* (adam *hezeyan etti*)” (DLT-580), (Ercilasun vd., 2014: 477).

Verilen cümlede tarafımızdan konuşma kavramı içinde değerlendirilen sözcük *sayra-* fiilidir. Çünkü bu fiille konuşmanın niteliği tasvir edilerek “saçma sapan sözler söyleyerek” bir konuşmanın yapıldığı anlaşılmaktadır.

1.14.2. Sayraş-: “Kendi aralarında uzun süre konuşmak” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 1482). Sözcük, *sayra-* fiilinden birlikte ve karşılıklı yapma anlamı katan fiilden fiil yapma eki -ş ile yapılmıştır.

“ola.r telim *sayraşdıla.r* (onlar *hezeyan edercesine çok konuştu*)” (DLT-530), (Ercilasun vd., 2014: 431).

“Dīvānu Lugātī’t-Türk”te tanıklanan bu sözcük “saçmalama derecesinde çok konuşmak” anlamında kullanılmıştır. *Sayraş-* sözcüğünün konuşmanın süresini ve içeriğini belirtmesi bakımdan konuşma kavram alanı içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.14.3. Sayrat-: Sözcüğün *sayra-* fiilinden -t fiilden fiil yapma ekiyle yapıldığı görülmektedir.

“ol añar *sayrattı* söz.züg (o, onu *çok konuşmaya yöneltti*)” (DLT-441), (Ercilasun vd., 2014: 345).

“Dīvānu Lugātī’t-Türk”ten alınan örnek, Ercilasun-Akkoyunlu çevirisinde “çok konuşmaya yönelmek” şeklinde açıklanmıştır. *Sayrat-* sözcüğünün tıpkı *sayra-* sözcüğünde olduğu gibi konuşma eyleminin niteliği hakkında bilgi verdiğini söylemek mümkündür.

1.15. “Söz” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.15.1. Söz: Çok geniş bir şekilde “konuşulan herhangi bir şey” anlamına gelir. En doğru çevirisi “sözcük, konuşma, ifade” gibi bağlama bağlı olarak değişebilir. Ama anlaşıldığı kadarıyla “sav”a göre daha kısa ifadeleri karşılamaktadır (Clauson 1972, 860).

“siziñ yalyan köni *sözünüzni* [kim?] bilir (Sizin yalan ya da doğru *söylediğinizi* kim bilir?)” (İKPÖ- A/20-21), (Hamilton, 1998: 58).

Bu örnekte sıfat tamlamasının tamlananı görevinde bulunan *sözünüzü*ni sözcüğünün konuşma anlamıyla cümlede yer aldığı görülmektedir.

“ula bolsa yöl azma.s bilig bolsa sö.z yazma.s (Arazide işaret olsa yol kaybedilmez; insanda da akıl olsa *konuşmada* yanlış yapılmaz)” (DLT-58), (Ercilasun vd., 2014: 44).

Karahanlı Türkçesi dönemine ait bu atasözünde doğrudan *konuşma* anlamına gelen *söz* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Bu sözcük, hem tarihsel Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanında kullanılan işlek sözcüklerdendir.

1.15.2. Söz aç-: “Söze başlamak” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 511). *Söz (isim kökü) + aç- (yardımcı fiil)* şeklinde oluşmuş bir birleşik fiildir.

“yüküندی iligke kör açtı sözün / süçitti sözi hem şevitti özin (Hükümdarın huzurunda eğildi ve *söze başladı*; tatlı tatlı sözleriyle kendisini sevdirdi) (KB-582), (Arat, 2008: 182-183).

Bu beyitte “söze başlamak” anlamıyla kullanılan *söz aç-* birleşik fiilinin devrik yapıda bulunduğu görülmektedir. Konuşma kavramını karşılamak için *aç-* fiilinin çok anlamlı yapısından faydalanılmıştır.

1.15.3. Söz(üg) az kıl-: DTS’de birleşik fiilin anlamı “az söylemek, kısa söylemek” olarak verilmiştir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“uzun sözlese söz irinçig bolur / ukuşlug kişiler sözüg az kılur (Söz uzun olursa bıktırır; akıllı kişiler *sözü kısa keser*)” (KB-3938), (Arat, 2008: 686-687).

Yukarıdaki beyitte konuşma kavramını ifade eden sözcük grubu *sözüg az kıl-* birleşik fiil yapısıdır. Konuşmanın nasıl yapılması gerektiğini gösteren sözcük grubu bu bakımdan dikkat çekicidir.

1.15.4. Söz boşlağ id-: Sözcük grubu “gevezelik yapmak” anlamına gelir (Nadyelyayev vd. 1969, 675).

“*sözünğ boşlağ ıçma* yığa tut tilinğ (Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut)” (AH-135), (Arat 2006, 51, 87).

“Atebetü’l-Hakayık”tan alınan bu örnekte *sözünğ boşlağ ıç-* sözcük grubu olumsuz gövdeyle kurulurken kişinin “sözünü başıboş bırakmayıp gevezelik etmemesi gerektiğini” ifade etmektedir. Bu sözcük grubu, konuşma yapılırken gereksiz sözlerden kaçınılmasını belirten bir birleşik fiildir.

1.15.5. Söz kabart-: DTS’de sözcük grubunun anlamı “abartarak söylemek” şeklinde verilmiştir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“ol sö.züg kabarttı (o, sözü abarttı)” (DLT-630), (Ercilasun vd., 2014: 525).

Bu örnek cümlede *sözüg kabart-* birleşik fiilinin “sözü abartarak söylemek” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Burada bahsedilen konuşmanın içeriğinin olduğundan daha önemli gibi anlatıldığı bilgisi verilmektedir.

1.15.6. Söz kes-: Sözcük grubu, “susmak, sözünü kesmek” demektir (Nadyelyayev vd. 1969, 511).

“*sözün kesti* ay toldı aydı oğul / unıtma saᅇga söz kereki bu ol (Ay-Toldı şöyle diyerek, *sözünü kesti*: Oğul, unutma, sana gereken sözler bunlardır)” (KB-1339), (Arat, 2008: 304-305).

“Kutadgu Bilig”den alınan beyitte konuşma kavramı içine giren ve “sözünü bitirmek, konuşmasını bitirmek, ara vermek” anlamına gelen *sözün kes-* birleşik fiili kullanılmıştır. Burada konuşmanın sonlandırılması ya da konuşmaya ara verilmesi söz konusudur.

1.15.7. Söz kev-: DTS’de sözcük grubunun anlamı “kekelemek, pepelemek” olarak verilmiştir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“er sö.züg kewdi [adam sözü (ağzında) geveledi]” (DLT-272), (Ercilasun vd. 2014, 238).

“Dīvānu Lugāti’t-Türk”ten alınan örnekte *sözüg kev-* birleşik fiilinin konuşma kavramı içinde değerlendirilebileceği görülmektedir. *Sözüg kev-* konuşma sırasında söylenmek istenenin açıkça söylenemediğini ifade eden bir sözcük grubu olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.15.8. Söz ört-: “Gizlemek, saklamak” anlamına gelen bir birleşik fiildir (Nadyelyayev vd. 1969, 511).

“büter men saᅇga çın inanur özüm / sözüᅇng örtme minde ay körklüg yüzüm (Ben sana inanıyor ve gerçekten güveniyorum; ne düşündüğünü bana açıkça söyle, ey güzel yüzlüm)” (KB-5615), (Arat, 2008: 936-937).

Yukarıdaki beyitte *sözüᅇng ört-* birleşik fiili “sözü saklamayıp açıkça söylemek” anlamında kullanılmıştır. İki ya da daha fazla kişi arasında geçen bir konuşmada aktarılan bilgilerin, ört- fiilinin somut anlamıyla da bağlantı kurularak yeni bir konuşma kavramı oluşturulduğu görülmektedir.

1.15.9. Söz ötel-: “Sözünü tutmak, yerine getirmek” demektir (Nadyelyayev vd. 1969, 511).

“seniñdin ötelsün mañga söz taķı / meniñdin ötelsün sañga söz haķı (Sen bana fikrini söyle, ben de sana sözünün hakkını ödeyeyim)” (KB-2670), (Arat, 2008: 502-503).

Verilen beyitte *ötelsün söz* şeklinde geçen ve arasına unsur olarak kurulan bu birleşik fiil yapısı ilk dizede “söz arz edilmek, söz takdim edilmek” anlamını taşıırken ikinci dizede ise “söz hakkı ödenmek” ya da “hak ödenmek” anlamındadır.

1.15.10. Söz sözle-: Bu sözcük grubu “konuşmak” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd. 1969, 511).

“söz sözläyür biz, näçä” (H¹⁶-334), (Özbay, 2014: 90). (*konuştıysak*, ne kadar)

Söz sözle- birleşik fiil grubu Manihaist Uygurların tövbe duası olan “Huastuanift” adlı eserde “konuşmak” anlamıyla bulunmaktadır. Bu birleşik fiildeki yardımcı fiil görevinde bulunan *sözle-* fiili müstakil olarak tarihsel Türk dili alanında ele alınan pek çok metinde de *konusmak* anlamıyla tanıklanmaktadır.

1.15.11. Söz ula-: İsim ve yardımcı fiilden oluşan bu birleşik fiil “konuşmak” anlamını taşımaktadır (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“negü teg yorıǵu olarnıñ bile / munı ma ayu bir mañga söz ula (Onlar ile nasıl bir ilişki kurmalıyım; söz açılmışken, bunu da bana anlat)” (KB-4317), (Arat, 2008: 742-743).

“Söz açmak” olarak anlamlandırılan *söz ula-* birleşik fiilinin konuşma kavramı içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü bu yapı içinde bulunduğu cümleye “konuşma devam ederken yeni bir söz eklemek, söz açmak” anlamlarını katmaktadır.

1.15.12. Söz uzat-: “Sözü uzatmak, çok konuşmak” anlamına gelen bir birleşik fiildir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“olarda baǵırsaķ özünğke özünğ / adın bolmaǵay sen *uzatma sözüñg* (Seni onlardan daha çok esirgeyecek olan yine kendinsin; sözün kısası, bu başka biri olamaz)” (KB-2940), (Arat, 2008: 540-541).

Beyitte *uzatma sözüñg* şeklinde yer alan birleşik fiil “lafı uzatmak” anlamıyla Türkiye Türkçesinde de işlek olarak kullanılan *sözü uzat-* yapısıdır. Bu yapı, konuşmanın sınırlarını çizmesi bakımından dikkat çekicidir.

¹⁶ H: Huastuanift

1.15.13. Söz üz-: Sözcük grubu, “susmak, sesini çıkarmamak” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“bu sözke tanuķı munu keldi söz / bu sözni eşitgil *sözünġ* munda *üz* (Buna tanık olarak işte Őu söz geldi; bu sözü işit ve bu hususta *sözünü kes*)” (KB-153), (Arat 2008, 114-115).

“Kutadgu Bilig”de yer alan bu beyitte *sözünġ üz* şeklinde bulunan birleşik fiil yapısı “sesini çıkarmamak, susmak” anlamında kullanılmaktadır. Bu birleşik fiil, konuşmanın sonlandırılmasını ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.15.14. Söz yanıl-: Sözcük grubu, “yanılmak, yanlış söylemek” anlamına gelir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“birisi bitigde *yanġılsa sözüġ* / birisi tili birle itse sözüġ (Biri yazıda *sözü yanlış yazarsa*, ikincisi diliyle bunu düzeltmelidir)” (KB-2736), (Arat, 2008: 512-513).

Yukarıdaki örnekte *yanlış söylemek* anlamına gelen *yanġılsa sözüġ* sözcük grubu konuşmanın yanlış ifade edilmesini anlatmaktadır. Bunun, salt bir konuşmadan deġil aynı zamanda bunun niteliġinin anlatıldıġı bir sözcük grubu olduġu görölmektedir.

1.15.15. Söz yarat-: “Söz uydurmak” anlamına gelen (Nadyelyayev vd. 1969, 511) sözcük grubu *söz (isim kökü) + yarat- (yardımcı fiil)* şeklinde kurulmuş bir birleşik fiil yapısıdır.

“ol özindin sö.z yarattı (o, kendiliġinden *yalan söz yarattı*)” (DLT-423), (Ercilasun vd., 2014: 331).

Verilen örnekte *yalan uydurmak* anlamına gelen *söz yarat-* fiili konuşma kavramı içine giren bir sözcük olarak deġerlendirilebilmektedir. Çünkü bu sözcük grubu, konuşmada doġru olmayan bilgilerin aktarıldıġını ifade etmektedir.

1.15.16. Söz yasıla-: Sözcük grubu, “kısa ve net söylemek” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“ol sö.züġ yası.la.dı (o, sözü açık söyledi)” (DLT-588), (Ercilasun vd., 2014: 482).

Sözü açıkça söylemek anlamına gelen *sözüġ yasıla-* birleşik fiil grubu konuşma kavramına girmektedir. Çünkü konuşmanın açık seçik yapılması gerektiġi belirtilmektedir.

1.15.17. Sözdin yan-: DTS’ye göre bu yapının anlamı “söylediġinden vazgeçmek” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 511).

“köngül taplamadı bu işni seve / özüm yandı emdi bu sözdin ive (Gönül bu işi severek arzu etmediği için ben de bundan vazgeçtim)” (KB-3692), (Arat, 2008: 648-649).

Bu beyitte *sözdin yanmak* birleşik fiilinin arasına bazı unsurların girdiği görülmektedir. Bu yapı, konuşma kavramının niteliğini tanımlaması bakımından önemli bir örnektir.

1.15.18. Sözle-¹⁷: “Konuşmak, söylemek” anlamında “söz” sözcüğünden türetilmiştir. Ay- gibi (ama konuşmada önce veya sonra gelen té:- fiilinden farklı olarak) bir konuşma ile ya da konuşma olmadan kullanılabilir. Yaklaşık olarak 13. yüzyılda açıklanamayan sebeplerle s- ve -z-’ nin yan yana gelmesinden kaçınmak için (bu tür yan yana gelme çok yaygın olsa da) bazı diyalektlerde söyle- hâline gelmiştir (Clauson 1972, 863). Sözcüğün, *söz (isim kökü) + le- (isimden fiil yapma eki)* şeklinde olduğu görülmektedir.

“tözümün oyuşumın bälğürti sözläsär inim ölgäy (kökümü, oymağımı belirten sözler söylersem, küçük kardeşim ölecek)” (İKPÖ-LXVII-1), (Hamilton, 1998: 44).

Bu örnekte konuşma kavramını karşılamak için *sözle-* fiili kullanılmıştır. Şart kipiyle çekimlenen sözcük yer aldığı cümlede doğrudan “konuşmak” anlamını karşılamaktadır.

“kālī sözleşenğ söz bilip sözlegil (eğer söz söylersen, sözü bilerek söyle)” (AH-226), (Arat, 2006, 58: 90).

Yukarıdaki cümlede *sözle-* fiili “konuşmak, söylemek” anlamıyla bulunmaktadır. Burada da sözcük salt konuşma eylemini ifade etmektedir.

1.15.19. Sözlel-: *Söz (isim kökü) + le- (isimden fiil yapma eki) – l (fiilden fiil yapma eki)* şeklinde oluşan edilgen yapı bir fiildir. “Söylenir, konuşulur, anlatılır” anlamına gelir.

“(4) tip *sözlelür* adruk adruk iş ködüğ (5)-ler tip *sözlelür* adruk adruk tüş (6) utlılar tip *sözlelür* ançulayu” (AY¹⁸-50/4-6), (Kaya, 1994: 88) (diye *anlatılır* ayrı ayrı işler diye *anlatılır*, ayrı ayrı ödüller *anlatılır* böylece).

¹⁷ Ayrıca *sözle-* fiiliyle yapılan ve “kısaca söyle-” anlamına gelen “kısaca kavıra *sözle-*” birleşik fiilinin de “Altun Yaruk”ta “(11) altun yaltrıklıg sudurta *kısaca* (12) *kavıra sözleyin*” (Kaya 1994: 216) (altın ışıklı sudurda *kısaca söyleyeyim*) şeklinde geçtiği görülmektedir.

¹⁸ AY: Altun Yaruk

Bu cümlede *sözlel-* fiili konuşma kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır. Burada yer alan yapı, işin kim tarafından yapıldığı belli olmayan bir konuşmaya işaret etmektedir.

1.15.20. Sözlemek: Sözcük, “söyleme, anlatma, telaffuz etme” anlamına gelir (DTS, 512).

“tilin (12) t(e)rs tetrü çulvu *sözlemekleri* tıltagında (13) yüz ağın kevgek bolmışların köngül” (AY-300/11-13), (Kaya, 1994: 187) (diliyle ters ve yakışsız ifadelerinden dolayı sağır ve kekeme olanların gönül).

Eski Uygur Türkçesine ait yukarıdaki cümlede *sözlemek* sözcüğü tarafımızdan *ifade* şeklinde aktarılmıştır. Konuşma sırasında söylenenleri anlatan bu sözcüğün örnekte sıfat tamlamasının tamlananı olarak kullanıldığı görülmektedir.

“*sözlemekmü* edgürek azu şük turmağmu (*Sözü söylemenin* mi susmanın mı daha iyi olduğunu anlatır)” (KB-B6-24. bab), (Arat, 2008:86-87).

“Kutadgu Bilig”in baplarından biri yukarıdaki başlıktır. Bu başlığın konusunun ise konuşmak ve susmak üzerine olduğu görülmektedir. Burada konuşmayı anlatmak için tercih edilen sözcük isim türünde kullanılan *sözlemek* sözcüğüdür.

1.15.21. Sözlemesig: İkileme şeklinde “irinçülüg” sözcüğüyle birlikte “ayıp ve sinsi” anlamında kullanılmaktadır (Nadyelyayev vd., 1969: 512). “Huastuanift”te ise sözcüğün anlamı “uygunsuz, söylenmemesi gereken” şeklinde verilmiştir (Özbay 2014, 153).

“nâçâ *sözlämäsig* irinçülüg söz sözlâyür biz, nâçâ (ne kadar *söylemememiz* gereken günah dolu sözler sarf ettiyse; ne kadar)” (H-333), (Özbay, 2014: 90, 95).

“Huastuanift”te tanımlanan *sözlemesig* sözcüğü cümlede *söylenmemesi gerekli söz* şeklinde anlamlandırılmıştır. Sözcüğün, konuşma kavramını dinî teamüller gereği ağızdan çıkmaması gereken sözler bakımından sınırlandırdığı görülmektedir.

1.15.22. Sözlän-: Söz (*isim kökü*) + *le-* (*isimden fiil yapma eki*) *n-* (*fiilden fiil yapma eki*) şeklinde oluşan fiil “söylenilmek” anlamını taşımaktadır.

“ol sö.zin maña *sözlendi* (o konuştu ve bazı sözlerini bana açıkladı)” (DLT-389), (Ercilasun vd., 2014: 305).

Bu cümlede *sözlendi* fiili “konuşarak açıklamak” anlamında kullanılmıştır. Fiil, konuşma sırasında detaylı bir açıklama yapıldığı kanısını uyandırmaktadır.

1.15.23. Sözleş-: Sözcüğün, *söz (isim kökü) + le- (isimden fiil yapma eki) -ş- (fiilden fiil yapma eki)* şeklinde oluştuğu görülmektedir. Yapısında bulunan -ş işteşlik ekinden dolayı konuşma eyleminin karşılıklı yapıldığı anlamı bulunmaktadır.

“tons(u)z y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k: bod(u)nta: üze: ol(u)rt(u)m t]ig(i)n: (e)ki ş(a)d: in(i)m: küü [l tig(i)n:] [bir]le: *sözl(e)şd(i)m(i)z* [sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Kül Tigin ile *konuşup anlaştık*]” (OY-BK D-21), (Tekin, 2013: 58-59).

“Bilge Kağan Yazıtı”ndan alınan bu cümlede *sözleş-* fiilinin “konuşup anlamak” şeklinde aktarıldığı görülmektedir. Fiilin, konuşma eylemine aynı zamanda bir anlaşma anlamı da kattığı görülmektedir.

“*jemä tärri elig dınıtarlar birlä eki kün tün bu savlarıy sözlättilär* (İlahî hükümdar da iki gün gece gündüz, bu sözleri veliler ile *konuştu*)” (Nadyelyayev vd., 1969: 512).

“Türkische Turfantexte” serisinde Böğü Kağan’ın Manihaizm’i kabul etmesiyle ilgili metinden alınan bu örnekte *sözleş-* fiilinin doğrudan “konuşmak” anlamıyla kullanıldığı söylenebilir.

“ol meniñ birle *sözleşdi* (o, benimle *konuştu*)” (DLT-374), (Ercilasun, vd. 2014: 295).

“Dīvānu Lugātī’t-Türk”te tanıklanan bu örnekte de *sözleş-* fiilinin *konuşmak* anlamına geldiği görülmekle birlikte cümle içinde işin karşılıklı yapıldığını aynı zamanda *meniñ birle* sözcük grubunun desteklediği görülmektedir.

1.15.24. Sözleşgülük: Bu sözcük “sohbet” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd. 1969, 512).

“monçulaju sakınıp içleri birle *sözleşgülük* kizigin tizigin ertdürüp ol bars” (AY-612/9-10), (Kaya, 1994: 322) (böyle düşünüp ve büyük kardeşlerimiz ile *sohbet* ederek seyahatlerle zaman geçirip o pars).

Bu örnekte *sözleşgülük* sözcüğü *sohbet* anlamıyla kullanılmıştır. “Konuşarak güzel vakit geçirme” anlamı taşıyan bu sözcük konuşma kavramı içinde önemli bir alan kaplamaktadır.

1.15.25. Sözet-: Söz (isim kökü) + le- (isimden fiil yapma eki) t- (fiilden fiil yapma eki) şeklinde oluşan fiil “söyletmek” demektir.

“ol meni *sözletti* (o beni *konuşturdu*)” (DLT-436), (Ercilasun vd., 2014: 340).

Sözet- fiili yukarıdaki örnekte “konuşturmak, söyletmek, anlattırmak” gibi anlamlarla ettirgen bir yapıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle fiil, konuşma eyleminin dışarıdan bir müdahale ile gerçekleştiği anlamını taşımaktadır.

1.16. “Suvşa-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.16.1. Suvşa-: Clauson’a göre “suvşa-” sözcüğü bir tek örnektir¹⁹ ve “fısıldamak” demektir. Muhtemelen “fısıltı” anlamına gelen yansıma bir kök olan *suviş sözcüğünden –a:- ekiyle türetilmiştir (1972, 793).

“ol kula.kka *suvşadı* (o, kulağa *gizli bir söz söyledi*)” (DLT-569), (Ercilasun vd., 2014: 469).

Clauson’un da tek örnek olduğunu söylediği bu fiil yalnızca “Dīvānu Lugāti’t-Türk”te tanıklanmaktadır. Sözcük, bulunduğu cümlede “gizli bir söz söylemek” olarak anlamlandırılmıştır. Konuşmanın içeriğinin başka kişiler tarafından bilinmemesi gereken durumları gösteren bu fiil, konuşma kavramını da gizlilik yönüyle sınırlamaktadır.

1.16.2. Şuvşaş-: Sözcük, “suvşa-” fiilinden –t ettirgenlik ekiyle türetilmiş bir tek örnektir (Clauson, 1972: 866).

“ol anıñ birle *şuvşaşdı* (o, onunla *gizli bir söz fısıldaştı*)” (DLT-438), (Ercilasun vd., 2014: 342).

Tek örnek olduğu belirtilen *şuvşaş-* fiili konuşmanın fısıltı hâlinde gerçekleştiğini gösteren bir sözcüktür. Bu fiil de gizli bir bilginin aktarıldığı bilgisini taşımaktadır.

1.16.3. Şuvşat-: “Suvşa-” fiilinden türeyen sözcük bir tek örnektir ve birlikte yapılma anlamı taşır (Clauson, 1972: 866).

“ol meniñ kula.kka sö.z *şuvşattı* (o, benim kulağıma *fısıltılı sözü ulaştırdı*)” (Ercilasun vd., 2014: 338).

Şuvşat- fiili de diğer *suvşa-* fiilinden türeyen sözcükler gibi tek örnektir. Bu fiilde konuşma sırasında gizli bir bilgiyi diğer kişiye fısıltı şeklinde ulaştırma anlamı vardır.

1.17. “Tağun” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.17.1. Tağun: “Dalkavukluk” demektir. Belki de Anadolu ağızlarındaki “küçümse-, boz-” anlamına gelen “dağna-” fiiline dayanmaktadır (Clauson, 1972: 470).

“*tağun* sav sözlämäzlär [onlar *dalkavukça* sözler söylemezler (TT IV A_{d.n.72})]” (Nadyelyayev vd., 1969: 527).

Budaların günah çıkarmasıyla ilgili bir metinden alınan bu örnekte *tagun* sözcüğü *dalkavukluk* anlamını taşımaktadır. Burada *tagun* sözcüğü konuşmayı oluşturan sözlerin niteliğini aktarmaktadır.

¹⁹ Hapax legomenon.

1.17.2. Tağunç: *Tağun* (isim kökü) + *çı* (isimden isim yapma eki) şeklinde oluştuğu görülmektedir.

“Xuasîn alîp *tayunçisîna* suna [mami]ka qîz tapa çînaru körüp inça tep tedi [çiçeği alıp vekiline uzattı ve Mamika kıza gözlerini dikip şöyle dedi (TT X₄₅₈)]” (Nadyelyayev vd., 1969: 527).

“Türkische Turfantexte” serisinde Atavaka şeytandan bahsedilen bölümden alınan yukarıdaki örnekte *tağunç* sözcüğü *vekil* olarak anlamlandırılmıştır. Bu nedenle *tağunç* sözcüğü hükümdar yerine konuşmayı gerçekleştiren kişi olarak değerlendirildiği için bunu da konuşma kavramı içinde ele almak mümkündür.

1.18. “Talaş-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.18.1. Talaş-: Clauson’a göre “tala:-” fiilinin işteş şeklidir (1972, 502).

“til *talaşur* çaşut yongag tikileşür ed tavar saçılır (Ağız *dalaşı başlar*. Söylentiler artar. Mal mülk saçılır)” (KÖB-079-2), (Şen, 2017: 57).

Bu cümlede *talaş-* fiili “tartışmak” anlamıyla kullanılmıştır. Bu fiil, konuşma sırasında birbirinden farklı görüşlerin karşılıklı olarak aktarıldığı bilgisini vermektedir.

1.19. “Tanu-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.19.1. Tanul-: “Tanu:-” fiilinin edilgen şeklidir ve tek örnektir. Sözcük, “bildirilmek” anlamına gelir (Clauson, 1972: 521).

“aşa.r söz *tanuldı* (o, ona söz vb. şeylerle tavsiyede bulundu)” (DLT-333), (Ercilasun vd., 2014: 270).

Clauson’un da tek örnek olarak belirttiği bu fiil “Dîvānu Lugāti’t-Türk”te tanımlanmıştır. Sözcük, “söz vb. şeylerle tavsiyede bulunmak” olarak anlamlandırılmıştır. Konuşmanın içeriğini belirtmesi bakımından sözcüğün konuşma kavramı içinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.20. “Té-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.20.1. Té-: “Konuş-” değil özellikle “söylemek” anlamına gelir. “Ay-” ya da “sözle:-” fiilini erken dönemde zorunlu olarak doğrudan konuşmada sözlerin eşlik ettiği bazı durumlarda söylenen sözleri başka bir sözcüğe götüren “tép” izler. Örneğin “tép tedi” Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygındır (Clauson, 1972: 433).

“bod(u)n: (a)nça *tim(i)ş* (Türk avam tabakası şöyle *demiş*)” (OY-KT D-9), (Tekin, 2013. 26-27).

“Kül Tigin Yazıtı” doğu 9. satırda geçen bu cümlede *tê-* fiili “demek, söylemek” anlamıyla yer almaktadır. Konuşma eylemi sırasında kişilerin bir ifadeyi birbirlerine aktarırken kullandıkları sözcük *tê-* fiilidir.

“satıgsız erdnilig küntegüsin alıp kuanşı im pusarka tutdı inçe tip *tidi* tözünüm alıñ bu nom buşısı titir (baha biçilmez taşlarla (skr ratna) bezeli gerdanlığını aldı Kuanşı im pusar’a sundu şöyle *dedi*: ‘Efendim, alın, bu din için verilen sadakadır.’)” (KİP²⁰-157-159), (Tekin, 2019: 16, 23)

Bu cümlede Eski Uygur Türkçesinde görmeye alışık oyduğumuz *têp tedi* yapısı içinde bulunan *te-* fiili konuşma sırasında yapılan bir aktarma cümlesine işaret etmektedir.

“kêrem kimde erse anı er *tigil* (kerem kimde ise, ona insan *de*)” (AH-322), (Arat, 2006: 66, 94).

Bu dizede kullanılan *tê-* fiilinin ise doğrudan “söylemek” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Dinî ahlaki bir öğüt kitabı olan eserde yazar okura ne yapması gerektiğini belirtmek için bu fiilden yararlanmıştı.

1.20.2. Têp ay-: “Diye söylemek, söylemek” anlamlarında kullanılan yapı aslında her ikisi de “söylemek” anlamı taşıyan *tê-* ve *ay-* fiillerinin –p zarf-fiil ekiyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

“köni *tip ayurlar* kayu ol köni/ könilik kılığlı emanet küni (Doğru *diye söylerler*; emanete hıyanet etmeyen doğru nerede?)” (KB-1729), (Arat, 2008: 364-365).

Eski Uygur Türkçesinde *têp tê-* olarak sıkça karşılaşılan bu yapının Karahanlı Türkçesinin önemli eserlerinden “Kutadgu Bilig”de *têp ay-* yapısıyla kullanıldığı görülmektedir. Beyitte *têp ay-* yapısından doğrunun ne olduğunu aktarmak için yararlanılmıştır.

1.20.3. Têp tê-: *Tê-* fiilinin hem zarf-fiil almış şekli hem de doğrudan kendisinin eklenmesiyle oluşan bu yapının kullanımı dikkat çekicidir. Çünkü *têp* yapısı genellikle cümleye “olarak, şeklinde” anlamı vermekte ve *te-* fiiliyle kalıplaşarak kullanılmaktadır.

“kavşurup ağır ayağ kongül-lerin bir uçluğ kılıp inçe *tip timiş* k(e)rgек [kavuşturup, büyük saygılı gönüllerini bir yönlü duruma getirip, *şöylece demiş* (olsalar gerek)]” (AY-III.3a/16-17), (Ölmez, 1991: 25).

²⁰ KİP: Kuanşı İm Pusar

Bu cümlede *tép tē-* yapısı “şöylece demiş” şeklinde aktarılmıştır. Türkiye Türkçesinde “diye” olarak kullandığımız *tép* zarf-filinin bulunduğu cümlede konuşma içinde geçen ifadeye başkasının söylediklerini aktarma görevi yüklediği görülmektedir.

“eşit ilmi işlet tilin soᅡgdama / ya kılkın kılınçın yavuz *tip time* (Onları dinle, bilgilerine göre hareket et; tavır ve hareketleri hakkında arkalarından *dedikodu yapma*)” (KB-4351), (Arat, 2008: 748-749).

Verilen örnekte *tép tē-* yapısı *tip time* şeklinde kullanılarak “ve ... yapma” olarak anlamlandırılmıştır. Beyit konuşma kavramı içinde ele alındığında kişinin tavır ve hareketlerinin kötü olarak söylenmemesi gerektiği bilgisinin bu yapıyla aktarıldığı tespit edilebilmektedir.

1.20.4. Têş-: Sözcük, “de-” fiilinin işteş yapıdaki şeklidir ve “demek” anlamında kullanılır (Nadyelyayev vd., 1969: 555).

“yekler kıpkız[ıl] teg kö:zin küvençlig o:tın té:p *té:şdiler* [şeytanlar kıpkızıl...(ateş) gibi gözleriyle...mağrur ateşle...(birbirlerine) söylediler]” (ÇB²¹-0459-0462), (Demirci, 2014: 72, 118).

Bu örnek dikkat çekicidir. Çünkü fiilin bir sonraki maddede ele alınan *téyiş-* fiilinden farklı olarak yardımcı ses almadan doğrudan *tē-* fiilinin üstüne -ş fiilden fiil yapma ekinin eklendiği görülmektedir. Sözcük, cümleye konuşmanın karşılıklı ve birlikte yapıldığı anlamını katmaktadır.

1.20.5. Téyiş-: Sözcük “demek” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd. 1969, 549).

“kanta ol (15) istelim tep *tiy(i)şdiler*..ançaginça anası” (AY-620/14-15), (Kaya, 1994: 326) (Nerededir, arayalım *dediler* tam o anda annesi)

Bu örnekte *téyiş-* fiilinin “karşılıklı konuşmak” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Konuşma eylemi bu örnekte danışma düşüncesiyle kişilerin ortak karar verdikleri bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.21. “Tıl / Til” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.21.1. Tıl: “Dil” anlamındaki sözcük metaforik olarak da “muhabir, bilgi, özellikle gizli bilgi, söz” anlamlarını taşır (Clouston, 1972: 489).

²¹ ÇB: Çaştani Beg

“Erdem başı tıl [Meziyetlerin başı dildir. Bundan “güzel konuşma (kela:mu’l-ħasen)” kastedilmektedir]” (DLT-169), (Ercilasun vd., 2014: 146).

DLT’den alınan örnekte “tıl” sözcüğünün doğrudan “konuşma” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Hatta sözcük eserde bir atasözüyle örneklenmiştir.

1.21.2. Tılañurmak: Clauson’a göre “etkili ve güzel konuşmak” anlamına gelen sözcüğün şekil bilgisi belirsizdir ancak bunun *tıl* sözcüğünden türediği düşünülmektedir (1972, 501).

“edgü nom-ta *tılañurmak*-lar üz-e tıdığ-sız bolup :: ol kamağ tınl(ı)ğ [iyi öğretilde (Dharma) *tartışmalar* ile engelsiz olup, o, bütün canlı-]” (AY-170/21-22), (Ölmez, 1991: 56-57).

“Altun Yaruk”ta tanıklanan bu örnekte *tılañur-* sözcüğü “tartışma” şeklinde anlamlandırılmıştır. Konuşma yapılırken karşıdaki kişileri sarf ettiği sözlerle etkileyerek kendi düşüncesine inandırmaya dayanan bu sözcük konuşmanın insanları yönlendirmek konusunda ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnektir.

1.21.3. Tılđa-: Clauson’a göre etimolojik olarak bu, “dili kullanmak” anlamına gelmelidir; ancak uygulamada genellikle “bahane aramak, mazeret beyan etmek” vb. anlamına gelir (1972, 494).

“kālı öğrenür erse emdi özünğ / tilin *tıldama* emdi keşgil sözünğ (Eğer şimdi öğrenmek istersen, sen *sus* ve beni dinle)” (KB-4030), (Arat, 2008: 702-703).

Bu örnekte *konaşmak* anlamına gelen *tılđa-* fiilinin olumsuz gövdeyle kullanılmasından dolayı “konuşmamak” yani “susmak” anlamını verdiği görülmektedir. Sözcük, konuşmanın sonlandırılmasını ifade ettiğinden dolayı konuşma kavramı içinde ele alınmıştır.

1.21.4. Tılık-: Sözcüğün “konuşmak” ve “dile düşmek” anlamları mevcuttur (Nadyelyayev vd., 1969: 566).

“kişi meniñ birle *tılıkdı* / (o benimle *konaştu* ve *benden haber aldı*) ol er i.siz *tılıktı* (o adam yaptığı çirkin işten dolayı *dile düştü; kınandı ve kendisine sövüldü*)” (DLT-327), (Ercilasun vd., 2014: 265).

Birinci cümlede *tılık-* fiilinin “konuşmak” anlamının yanı sıra karşıdaki kişiden bilgi aldığı da bildirilmektedir. İkinci örnekte ise konuşma kavramının içeriğine yönelik bir bilgi verilmektedir. Çünkü kişinin yaptığı davranışlardan dolayı bunun herkes tarafından konuşulduğu aktarılmaktadır.

1.21.5. Til aç-: Bu sözcük grubu “konuşmaya başlamak” anlamına gelir (Nadyelyayev vd., 1969: 559). Birleşik fiil, *til (isim kökü) + aç- (yardımcı fiil)* şeklinde oluşmuştur.

“kamuğ til bilir erse açsa *tilig* / kamuğ hıatnı bilse bitise elig (*Konuşurken* bütün dilleri *konuşmalı*; yazarken de bütün yazıları yazmalı)” (KB-2636), (Arat, 2008: 498-499).

Bu örnekte *til aç-* birleşik fiilinin “konuşmak” anlamıyla kurulduğu tespit edilmiştir. Bu birleşik fiil grubu konuşmaya başlamaya işaret ederken bunun Türkiye Türkçesinde aynı anlamda kullanılan *söz aç-* birleşik fiilinin eş değeri olduğu söylenebilir.

1.21.6. Til ağız kıl-: Sözcük grubu DTS’de “dedikodu etmek” şeklinde anlamlandırılmıştır (Nadyelyayev vd., 1969: 559).

“beltä işirsar *til ayız qilur* [fare elbisenin bel kısmını kemirerek yırtarsa *dedikodu çıkacak* demektir (TT VII 36₁₀)]” (Nadyelyayev vd. 1969, 559).

Eski Uygur Türkçesine ait bir metinden alınan yukarıdaki örnekte *til ağız kıl-* bileşik fiili *dedikodu etmek* anlamıyla kullanılmıştır. Sözcük grubunun konuşmanın içeriğiyle ilgili bilgi verdiği görülmektedir. Birleşik fiil, iki ya da daha fazla kişinin başka kişi ya da kişiler hakkında ve onların gıyabında konuştuğu bilgisini sunmaktadır.

1.21.7. Tilke ilin-: Sözcük grubu, “dile düşmek” anlamına gelir (Nadyelyayev vd., 1969: 560).

“usa eđgü tutğıl bularnı kadaş / bularnıñ *tilinġe ilinme* adaş (Ey kardeş, bunlara mümkün olduğunca iyi davran; ey dost, bunların *diline düşme*)” (KB-4397), (Arat, 2008: 756-757).

Bu beyitte *tilinġe ilin-* birleşik fiili *dile düşmek* anlamında kullanılmaktadır. Konuşma kavramı içinde *dedikodu yapmak* şeklinde konuşmanın içeriğine dair bir bilgi sunmaktadır.

1.21.8. Til kırıt-: Sözcük grubu, “dilinden düşürmemek, sürekli zikretmek” anlamına gelmektedir.

“yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / sini sözleyü şük *kırıtırmaz tilig* (Ögdülmiş yanıt verdi ve dedi ki: Hükümdar hep senden bahseder, bir an bile seni *dilinden düşürmez*) (KB-3476), (Arat, 2008: 616-617).

Verilen beyitte konuşmanın sürekliliğini ifade eden *til kurıt-* birleşik fiili bulunmaktadır. Hükümdarın konuşmalarında sürekli Ogdurmuş’tan bahsettiği, bu fiil yardımıyla ifade edilmiştir.

1.21.9. Til sal-: “Dedikodu yapmak” anlamına gelen bir birleşik fiildir (Nadyelyayev vd., 1969: 559).

“ikinti tayşing nom-larta *til salmış* çulvu söz-lemiş erser (ikincisi, Mahayana öğretilerde (Dharma) *dedikodu yapmış*, iftira etmiş ise)” (AY-148/12-13), (Ölmez, 1991: 40).

Bu cümlede *til sal-* fiili “dedikodu yapmak” anlamıyla yer almaktadır. Tarafımızdan bu fiilin konuşma kavramı içinde değerlendirilmesinin sebebi ise birleşik fiilin konuşmanın içeriği hakkında bilgi vermesidir. *Til* sözcüğünün *sal-* yardımcı fiiliyle kurduğu yapıda *sal-* fiilinin *bırakmak* anlamıyla örtüşerek adeta “diline sahip olamamak” anlamını taşıdığı dikkat çekmektedir.

1.21.10. Til tegür-: DTS’de sözcük grubunun anlamı “söz dokundurmak, sözle incitmek” olarak açıklanmıştır (Nadyelyayev vd., 1969: 560).

“Ol añar *til tegürdi* (o onu *diliyle ve sözüyle incitti*)” (DLT-169), (Ercilasun vd., 2014: 146).

“Dīvānu Lugāti’t-Türk”ten alınan örnek cümlede *til tegür-* olarak geçen birleşik fiil “diliyle ve sözüyle incitmek” şeklinde anlamlandırılmıştır. Sözcük grubu konuşma kavramının içeriğini anlatmaktadır. Konuşma sırasında kişinin karşısındaki *kişiyi sözleriyle kırdığını* ifade eden sözcük grubu bu açıdan konuşma kavram alanı içinde ele alınmalıdır.

1.21.11. Til tūd-: “Kendini tutabilme, ölçülü konuşma” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 560).

“*tiliñg tūd* boğuz yığ uğıma öküş / közüñg yum kulağ tu bir inçin tura (*Dilini tut, boğazına hakim ol, çok uyuma, gözünü yum kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa*)” (KB-6643), (Arat, 2008: 1088-1089).

Bu beyitte *tiliñg tut-* birleşik fiilinin *ölçülü konuşma* anlamında kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde de “sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak”²² anlamına gelen bu birleşik fiil konuşma sırasında kişinin konuştuğlarına dikkat etmesi gerektiğini belirtmektedir.

²² (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 05 Şubat 2021])

1.21.12. Til tın-: DTS'ye göre bu sözcük grubu “susmak; sesini kesmek” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 560).

“sözüg kesti ilig *tilin tındı* ol / turup çıktı ögdülmiş akru amul (Hükümdar *sözünü kesti* ve sustu; Ögdülmiş kalkıp yavaş ve sessizce huzurdan çıktı)” (KB-5938), (Arat, 2008: 982-983).

Verilen beyitte *tilin tın-* birleşik fiili *sözünü kesmek* şeklinde anlamlandırılmıştır. Ancak DTS'de ise sözcük grubunun anlamı “susmak” olarak verilmiştir. Bu nedenle “konuşmayı sonlandırma” anlamına gelen sözcük grubu konuşma kavramı içinde değerlendirilmiştir.

1.21.13. Til tirel-: Birleşik fiil grubu, “söz söyleyemez olmak” anlamında kullanılmaktadır (Clauson 1972, 547).

“sağa barsa mundağ bu yañlıg / uzun bolğa söz tip *tireldi tilim* (Böyle sayarsan, buna benzer şeyler pek çoktur; *sözü uzatmamak* için burada kesiyorum)” (KB-4428), (Arat, 2008: 760-761).

Til tirel- birleşik fiili “sözü uzatmamak” olarak anlamlandırılmıştır. Konuşma kavramı açısından baktığımızda bunun Türkiye Türkçesinde de kullanılan “söz söyleyemez olsun”²³ anlamına gelen ve *dili kuru-* olarak kullanılan bir beddua ifadesi olduğu görülmektedir.

1.21.14. Til uzat-: Sözcük grubu, “sesini yükseltmek, konuşmak” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 560).

“sere söktüm emdi neçe yañlıkuğ men / yazuksuzka yarlıg elig *til uzattım* (Ben şimdi nice insanlara kızdım, sövdüm; günahsız ve yoksullara ey kaldırdım, *dil uzattım*)” (KB-6538), (Arat, 2008: 1074-1075).

Verilen beyitte *til uzat-* birleşik fiili “kötü bir söz söylemek” anlamında kullanılmıştır. Bu birleşik fiil, konuşmanın kötü bir sözle yapıldığını gösteren bir sözcük grubudur.

1.21.15. Til yaz-: Bu birleşik fiil, “dili çözülmek, dili açılmak, dile gelmek” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd. 1969, 559).

“bu yañlıg körüp bu özüm eymenip / ötüğ ötnümez men *tilimni yazıp* (Bu hali görünce, korkudan, *ağzımı açıp* bir söz söyleyemedim)” (KB-791), (Arat, 2008: 216-217).

²³ (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 05 Şubat 2021])

Beyitte *tilimni yazıp* sözcük grubu *ağzımı açıp* şeklinde anlamlandırılmıştır. *Til* (*isim kökü*) + *yaz-* (*yardımcı fiil*) şeklinde oluşan bu birleşik fiilin *konuşmaya başlamak* şeklinde “dilin çözülmesi” gibi bir anlamda kullanıldığı görülmektedir.

1.21.16. Til yorit-: Birleşik fiil grubu “konuşmak” anlamına gelmektedir (Nadyelyayev vd., 1969: 559).

“köngül birdi hem me *yorttı tilig* / avut birdi kılç hem kılınçı silig (Ona hem gönül verdi hem de *dilini açtı*; onu güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti)” (KB-149), (Arat, 2008: 114-115).

Verilen beyitte *tilig yorit-* birleşik fiili “dilini açmak” anlamıyla kullanılmıştır. *Dilini aç-* yapısı ise doğrudan konuşma kavramına işaret etmektedir. Çünkü *tilig yorit-* ifadesinde *yorit-* fiili *yürütmek* gerçek anlamından uzaklaşarak *açmak* anlamıyla kullanılmıştır.

1.21.17. Til yör-: Birleşik fiil, “söylemek, ifade etmek” demektir (Nadyelyayev vd., 1969: 559).

“kişike sınağı bir ök körse tap / tilek bilgüke bir *tilin yörse* tap (Kişiyi sınamak için onu bir defa görmek yeterlidir; arzusunu *anlamak için* onun birkaç sözü yeterlidir)” (KB-3963), (Arat, 2008: 690-691).

Yukarıdaki beyitte geçen *til yör-* birleşik fiilindeki *yör-* fiilinin tek başına anlamı “çözmek, yormak” demektir ve *til* sözcüğüyle birleşerek oluşturduğu yapı ise konuşma kavramı içinde ele alabileceğimiz *ifade etmek* anlamını taşımaktadır.

1.22. “Tikileş-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.22.1. Tikileş-: Asıl anlamı “artış göster-” anlamına gelen fiil, *çaşut yongag* ikilemesiyle birlikte kullanıldığında *dedikodunun artması* demektir (Şen 2017, 158).

“til talaşur *çaşut yongag tikileşür* ed tavar saçılır (Ağız dalaşı başlar. *Söylentiler artar*. Mal mülk saçılır)” (KÖB-079-2), (Şen, 2017: 57).

Bu cümlede *çaşut yongag tikileş-* yapısının “söylentinin artması” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Bu yapı, konuşma sırasında orada bulunmayan bir kişi hakkında yapılan ve bu kişinin çekiştirildiği konuşmaları ifade eden bir sözcük grubudur.

1.23. “Ün” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.23.1. Ünde-: Fiilin hem “çağırarak, seslenmek” hem de “konuşmak” anlamı vardır (DTS, 559).

“ol meni *ünde.di* (o, *seslenerek* beni *çağır*dı)” (DLT-139), (Ercilasun vd. 2014, 122). “sözün kesti ilig hiç *ündemedi* / közin yumdı ay toldı hiç açmadı (Hükümdar bir süre sustu, hiç *ses çıkarmadı*; Ay-Toldı da gözünü yumdu, hiç açmadı)” (KB-625), (Arat, 2008: 188-189).

Verilen örneklerden birincisinde fiil, “seslenerek çağırma” anlamıyla kullanılmaktadır. İkinci örnekte ise fiilin “konuşmamak, susmak” anlamını taşıdığı görülmektedir. Birinci örnekte *seslenerek çağırma* anlamı konuşmaya başlamaya işaret ederken ikinci örnekte sözcüğün *konuşmayı sonlandırmak* anlamı bulunmaktadır.

1.24. “Yağra-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.24.1. Yağra-: “Bir çeşit ses çıkarma” anlamına gelen sözcüğün kökeni belirsiz olmakla beraber muhtemelen yansıma bir temele dayanmaktadır (Clauson, 1972: 952).

“ol bir sö.z *yağra.dı* (saklaması gereken sözü *söyledi*)” (DLT-619), (Ercilasun vd. 2014, 514).

Bu örnekte konuşma kavramı gizli olması gereken bir bilginin söylenmesi şeklinde *yağra-* fiiliyle aktarılmıştır. İki kişi arasındaki iletişimde konuşma kavram alanı gizli bilginin söylenmesi etrafında şekillenmektedir.

1.25. “Yağşa-” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.25.1. Yağşa-: “Gevezelik etmek, ağızından kaçırmak” anlamına gelen sözcüğün kökeni belirsiz olmakla beraber muhtemelen yansımadır (Clauson, 1972: 953).

“öküş sözlese *yağşadı* tir bilig / yana sözlemese ağın tir tilig (Çok konuşana “gevezelik etti” der bilgi; ama söylemezse de ona “dilsiz” der)” (KB-174), (Arat, 2008: 118-119).

Verilen örnekte konuşma kavram alanında değerlendirebileceğimiz *gevezelik etmek* anlamına gelen *yağşa-* fiili kullanılmıştır. Çünkü konuşma eyleminin içinde “boş konuşma” olarak ifade edilebilen *gevezelik etmek* de yer almaktadır.

1.25.2. Yağşat-: Clauson’a göre *yağşa-* fiilinin ettirgen şeklidir ve tek örnektir. “Gevezelik etmeye neden olmak” demektir (1972, 953).

“ol anıñ başın *yağşattı* (O çok *konuştu* ve onu dinleyenin başı ağırlaşp ağrımaya başladı)” (DLT-442), (Ercilasun vd., 2014: 346).

“Dīvānu Lugāti’t-Türk”ten alınan bu örnekte *yanşat-* fiilinin konuşma kavram alanı içinde ve konuşmanın sınırlarının aşıldığını ifade eden bir anlam taşıdığı görülmektedir.

1.25.3. Yanşak: “Çenesi düşük, geveze” anlamına gelen sözcük “yanşa-” köküne dayanmaktadır (Clauson, 1972: 953).

“bulga.k üküş bolsa kaçan bilgün yite.r / *yanşak* telim sayrap anı(n) tamgak kata.r (Halk arasında fitne çoğalırsa aklın şaşar; düzelemez. *Hezeyan şeklinde konuşma* artarsa ağzın kurumamasından damak sertleşir. Burada konuşmayı azaltma tavsiye ediliyor)” (DLT-235), (Ercilasun vd., 2014: 204).

Verilen beyitte konuşma kavramının niteliğinden bahsedilmektedir. Beyitte geveze olmanın zararları anlatılarak ve *yanşak* sözcüğünden yararlanılarak konuşmanın nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili bir öğüt verilmektedir.

1.26. “Yanut” Köküne Dayanan Sözcükler ve Bununla Kurulan Sözcük Ailesi

1.26.1. Yanut ber-: *Yan-* fiiline dayanan *yanut* sözcüğü edebî olarak “geri dönen şey” demektir (Clauson 1972, 946). *Yanut* sözcüğü ve *ber-* yardımcı fiilinden kurulan birleşik fiil yapısı ise “cevap vermek” anlamına gelir.

“ayıttı ilig tegme türlüg bilig / *yanut birdi* ay toldı açtı tilig (Hükümdar birçok şey hakkında fikrini sordu, Ay-Toldı *yanut verdi* ve bildiklerini söyledi)” (KB-623), (Arat, 2008: 188-189).

Ay Toldı ve hükümdar arasında geçen konuşmanın soru cevap şeklinde geçtiği görülmektedir. Beyitte bunu sağlayan ise *ayıt-* fiiliyle *yanut bir-* fiilidir. İki kişi arasında geçen bu beyitte konuşma bir sorunun cevabı üzerine kurulmuştur.

1.26.2. Yanut kıl-: *Yanut* sözcüğü ve *kıl-* yardımcı fiilinden kurulan birleşik fiil yapısı da *cevap vermek* anlamında kullanılmaktadır.

“irig sözke yumşak *yanut kılsa öz/* açığ sözleseler süçig tutsa söz (Kaba söze yumuşak *yanut vermeli*, acı sözlere de tatlı sözle karşılık vermeli)” (KB-3426), (Arat, 2008: 608-609).

Ögdülmiş ve Odgurmuş arasında geçen konuşmanın içeriği kaba ve acı sözlere verilecek cevaplarla ilgilidir. Beyitte konuşma kavramı *yanut kıl-* fiiliyle karşılanarak *cevap verme* anlamı çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Sonuç

İki ya da daha fazla kişi arasındaki iletişimin temel unsuru olan “konuşma” tarihsel Türk dili alanından çağdaş Türk dili alanına kadar pek çok sözcük ve sözcük grubu ile karşılanmıştır. Sadece “konuşma / söyleme” anlamına gelen sözcükler değil, aynı zamanda konuşmanın niteliklerini ortaya koyan sözcük ve sözcük gruplarının varlığı da metinler yoluyla tanımlanabilmektedir. Bunlarla ilgili şu yargılara varmak mümkündür:

1. Eski Türkçenin sınırları içinde ele alınan “konuşma” kavramını ifade eden sözcükler ve bunlarla kurulan sözcük aileleri tarafımızdan tespit edilerek sınıflandırılmıştır:

- ✓ **Aç-:** Aça ay-, açta sözle-, açta yada kıl-.
- ✓ **Ağaz / ağız:** Ağaz / ağız, ağazlan-, ağızlan- / ağzan-.
- ✓ **At (ad):** Ata-.
- ✓ **Ay-:** Ay-, ayıl-, ayıt-, aytığ / aytış, ayıl-, aytın-.
- ✓ **Çık:** Çık et-.
- ✓ **Kerçin:** Kerçin.
- ✓ **Kı:** Kıkır-, kıkırış-, kıkırış-.
- ✓ **Mun-:** Mungan.
- ✓ **Öt-:** Ötün-.
- ✓ **Sandırı-:** Sandırı-, sandırış-.
- ✓ **Satu:** Satula-.
- ✓ **Sav:** Sav, sab / sav ıd-, savla-, savlaş-, savlıg.
- ✓ **Sayra-:** Sayra-, sayraş-, sayrat-.
- ✓ **Söz:** Söz, söz aç-, söz(üg) az kıl-, söz boşlağ ıd-, söz kabart-, söz kes-, söz kev-, söz ört-, söz ötel-, söz sözle-, söz ula-, söz uzat-, söz üz-, söz yanıl-, söz yarat-, söz yasıla-, sözün yan-, sözle-, sözlel-, sözlemek, sözlemesig, sözlen-, sözleş-, sözleşgülg, sözlet-.
- ✓ **Suvşa-:** Suvşa-, şuvşaş-, şuvşat-.
- ✓ **Tagun:** Tagun, tagunçı.
- ✓ **Talaş-:** Talaş-.
- ✓ **Tanu-:** Tanul-.
- ✓ **Tè-:** Tè-, tèt ay-, tèt tè-, tètş-, tètış-.
- ✓ **Tıl / til:** Tıl / til, tılanurmak, tılta-, tılık-, til aç-, til ağız kıl-, tilke ilin-, til kırıt-, til sal-, til tegür-, til tıd-, til tın-, til tirel-, til uzat-, til yaz-, til yorit-, til yör-.
- ✓ **Tikileş-:** Tikileş-.
- ✓ **Ün:** Ünde-.
- ✓ **Yanra-:** Yanra-.
- ✓ **Yanşa-:** Yanşa-.
- ✓ **Yanut:** Yanut ber-, yanut kıl-.

2. Bu sözcük aileleri içinde konuşma kavramıyla ilgili en fazla unsur barındıran sözcüğün “söz” olduğu tespit edilmiştir. Tarafımızdan bununla ilgili 25 madde başı sözcük ve sözcük grubu incelenmiştir. Bunun ardından en çok kullanılan sözcük kökü ise “til”dir.

3. Eski Türkçede konuşma ile ilgili söz varlığının her bir unsurunun konuşmanın farklı niteliklerini ortaya koyduğu görülmüştür. Bunlar, çoğu zaman yalnızca “konuş- / konuşma” sözcüğünü karşılayan bir madde başı olmasının dışında bu konuşmanın nasıl yapıldığını da göstermektedir. “Açıklayarak anlatmak” ya da “açık sözle söylemek” şeklinde anlamlandırılan “açı söyle-” birleşik fiili bu durumu örneklemektedir. Bazı durumlarda ise “tép ay- örneğinde olduğu gibi her ikisi de “konuşmak” anlamına gelen sözcüğün bir zarf-fiil eki yardımıyla bağlanmasıyla bu kavrama vurgu yapıldığını söylemek mümkündür.

4. Tespit edilen söz varlığının çoğunluğunun fiillerden (80 madde başı fiil; 14 madde başı isim) oluştuğu görülmektedir. Bu durum, “konuşma” kavramının bizatihi kendisinin de bir “konuş-” eylemine dayanmasından kaynaklanmaktadır. Ancak “konuşma” kavramı etrafında şekillenen ve buna isim olan “munğan, tağunçı, aytığ, aytış” gibi sözcükler de tespit edilmiştir.

Bize göre çalışmanın en dikkat çekici sonucu yukarıdaki maddelerde de değinildiği gibi “konuşma”nın her türlü niteliğinin farklı sözcük ve sözcük gruplarıyla ifade edilmesidir. Çünkü fısıltıyla konuşmaktan yüksek sesle konuşmaya, açıklayarak konuşmaktan biri ya da birilerinin arkasından konuşmaya kadar “konuşma” kavramını betimleyen her bir durum için yeni sözcükler ve sözcük grupları türetilmiştir / oluşturulmuştur.

Kaynakça

- Akar, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksan, Doğan (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul: Multilingual.
- Aksan, Doğan (2005). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayın Evi.
- Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacip*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Aydın, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- Barutçu, Özönder F. S. (1996). *Muhâkemetü'l-Luğateyn*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları (656).
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Dankoff, Robert, Kelly, James (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- Demirci, Ümit Özgür (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican Akkoyunlu, Ziyat, (2014). *Dîvânu Lugât'it-Türk Giriş-MetinÇeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation Vol. II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Guiraud, Pierre (1999). *Anlambilim La Sémantique*, (çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.
- Gulcalı, Zemire (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James Russell (1998). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (çev. Vedat Köken), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları (682).
- İmer, Kâmile vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları (607).
- Nadyelyayev, V. M., vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'* (Akademiya Nauk SSSR), Leningrad.

- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) (Suvarṇaprabhâsasûtra)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi I, Ankara: Odak Offset.
- Özbay, Betül (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Porzig, Walter (1985). *Dil Denen Mucize I*, (çev. Vural Ülkü), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Saussure, Ferdinand de (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.
- Şen, Serkan (2017). *Körüm Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tekin, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlâh)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Trier, Jost (1973). *Das sprachliche Feld. Eine Auseinandersetzung, “Aufsätze und Vorträge zur Wortfeldtheorie”*. (hrsg. v. Anthony van der Lee und Oskar Reichmann), Paris: The Hague, s. 150–151.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.

E-Kaynak

<https://sozluk.gov.tr/>. Erişim: 05 Şubat 2021.